

Sven A. Nilsson

Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna

En studie i maktindelning och dess alternativ*

Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna brukar ofta fogas samman i historiska framställningar, så nära att de ibland blir till något av ett statsledningens ideal. Icke minst på danskt håll har man sett saken så och då inte sällan – och med beklagande – konstaterat att deras Kristian IV inte hade någon Axel Oxenstierna vid sin sida. Och om han haft det, skulle han nog inte ha lyssnat på honom. Så kan väl den gängse uppfattningen uttryckas. Den livsbejakande danske monarken hade många drag gemensamma med sin svenske kungabroder. Liksom denne ville han stöpa om sitt land och göra det till ledande makt i Norden och vid Östersjön. Men han tycks inte ha haft någon vare sig vilja eller förmåga att få de ledande kretsarna med på sin linje. Så som Gustav Adolf förmådde och då med sin kansler vid sin sida.

Ändå stod Gustav Adolf och Axel Oxenstierna från början på helt skilda sidor i fråga om synen på maktens fördelning i en stat. Och om inte förr, bör Axel Oxenstierna ha kunnat föra sina synsätt igenom under den långa tid, då han efter Gustav Adolfs död 1632 ganska suveränt kunde leda förmyndarregeringen

* Vårterminen 1936 framlade jag för Lauritz Weibull en kandidatuppsats benämnd *1634 års regeringsform*. Efter omarbetning trycktes den i *Scandias* första nummer 1937 under samma titel. Den framkallade omedelbart en skarp kritik från professor Nils Ahnlund, vilket föranledde mitt bemötande i andra häftet av nämnda tidskrift samma år kallat "Axel Oxenstierna och regeringsformen 1634". Jag har sedan ofta haft anledning återkomma till problemen kring regeringsformen och dess plats i det svenska statssystemet. I föreliggande uppsats har jag mera konsekvent sökt analysera sambandet mellan Axel Oxenstiernas teoretiska åskådning och praktiska handlande. Om resultaten skall här endast konstateras, att han genomgående var mer intresserad av makt och inflytande än av maktindelningens principer, och att han efter kungens död i regeringsformens byråkratiska system, påbyggt med ett övergripande kanslersämbete, sökte garantier mot den kungliga makthävdelse som han tydligen alltid velat hålla tillbaka. Uppsatsen är tidigare i en väsentligt kortare form tryckt i *Revolusjon og resonnement. Festskrift til Kåre Tønnesson på 70-årsdagen den 1. januar 1996* (red. Øystein Rian, Finn Erhard Johannessen, Øystein Sørensen och Finn Fuglestad), Universitetsforlaget, Oslo, 1995. Vid den nya textens redigering har jag haft värdefull hjälp av flera vänner, bland vilka jag här främst nämner och tackar professor Torkel Jansson.

för drottning Kristina. Först i och med hennes myndigblivelse 1644 ställdes han på nytt inför en regerande monark, och nu en monark som ofta hade andra meningar och förstod att driva dem igenom.

Det tog åtskillig tid innan detta problem stod klart, problemet om hur regeringsmakten kunde fungera i en stat, vars ledare hade så skilda utgångspunkter. För en äldre svensk historieskrivning existerade det knappast, vilket sammanhänger med att de som inledde, 1600-talets historiografer, alla stått Axel Oxenstierna nära och arbetat på hans uppdrag eller med material som han ställt till förfogande.¹ Och han hade efter Gustav Adolfs död för vana att se sig och kungen som ett och samma och sig själv som den främste uttolkaren av vad "salig konungen" hade avsett. Även senare kunde de båda statsledarna ganska oproblematiskt fogas in i den positiva synen på Sveriges stormaktstid. Men saken blev mer komplicerad, när det under 1700-talet växte fram en kritisk syn på adeln, den som kallats "aristokratfördomande". Den är fullt utbildad hos den gustavianska tidens historieskrivare, som formligen hopar uppgifter om adelns övergrepp. För Erik Gustaf Geijer, som i hög grad byggde på sina föregångare, blev detta ett problem, som var nödvändigt att på något sätt lösa, när han skulle teckna den beundrade Gustav Adolf och dennes främste rådgivare. Detta desto mer som han var medveten om de försök som Axel Oxenstierna gjort att begränsa kungamakten i både 1611 års kungaförsäkran och 1634 års regeringsform. I sin "Svenska folkets historia" från 1836 talar han om en aristokratisk plan som funnits hos den tidens stora, "ibland vilka Axel Oxenstierna på en gång var den mest upplyste och mest storsinnade. Han hyllade, i adelig mening, helt och hållet gamla svenska frihetsbegrepp om konungamaktens gränser, och dolde ej dessa tänkesätt, och var likväl Gustav Adolfs vän. Så förstå varandra stora själar!"²

Lösningen är närmast retorisk och blev inte heller bestående. I sina senare skrifter skärpte Geijer sin kritik av Axel Oxenstierna och den svenska adeln, vilket ledde till en motskrift av Anders Fryxell och den följande striden om "aristokratfördomandet". Den ebbade dock ut, och under den tid som följde stod Gustav Adolf och Axel Oxenstierna ånyo fram som enigt samverkande till den protestantiska trons försvar och den svenska stormaktens uppbyggande. Ledande svenska historiker var också långt in i detta århundrade präglade av nationell och historisk idealism.

Idealismen blev dock med tiden uttunnad, och man började allt mer uppmärksamma de meningsskiljaktigheter som fanns mellan kung och kansler. Så gör i realiteten även Nils Ahnlund, den historiker som mer än andra velat framhäva Gustav Adolfs och Axel Oxenstiernas nära samverkan och som format sin mäktiga Oxenstiernabiografi till något av en apoteos över detta samarbete.³

Den följande undersökningen gäller regeringsmaktens utövning under samarbetets tid men också under den tid som följde, då Axel Oxenstierna i realiteten var ensam avgörande. Först måste dock utgångsläget klarläggas, de motsättningar som framträdde vid Karl IX:s död och de avtal som då träffades.

Utgångsläget

När Karl IX dog på hösten 1611 var landet i krig med Danmark och noga taget även med Ryssland och Polen. Den utsedde tronföljaren, Gustav Adolf, var enligt gällande regler omyndig och hans ställning även i övrigt osäker. Hans kusin, hertig Johan av Östergötland, hade som yngre son till Johan III egentligen större rätt till tronen än Karl och dennes linje. Den äldre brodern Sigismund hade också 1592 efterträtt sin fader på tronen i Sverige. Hertig Karl lyckades förmå Sigismund att i sin kröningsed 1594 lova att regera med hertig Karls och råds råde. Rådet å sin sida ville i sina inlagor vidga denna rådgivning till allmänt eforala uppgifter; man talade rent av om rådets ”råd och samtycke”. I båda fallen finns här en anknytning till Gustav Vasas testamente 1560, som föreskriver samråd mellan kung och hertig i rikets viktiga ärenden. Kunde dessa ej enas, skulle frågan hänskjutas till ”flera av de förnämste ständer”. Hur dessa än avgränsas, måste rådet ingå i ett sådant organ. Men Sigismund var redan konung i Polen och därtill katolik, omständigheter som den dåvarande hertig Karl hänsynslöst utnyttjade till att bana sig väg till makten och till sist – efter inbördes krig – avsätta Sigismund. Karl gjorde då också upp med sina många motståndare inom rådsadeln, som slutit upp på Sigismunds sida och nu avrättades eller drevs i landsflykt. Deras och andras gods och förläningar drogs in och användes ofta för att tillgodose den nya, ofta utländska adel som trätt i Karls tjänst.⁴

Över detta och annat fanns åtskilligt missnöje samlat. Det bröt fram efter Karls död och utnyttjades av Axel Oxenstierna. Han och hans familj hade lyckats klara sig undan Karls många räfster; själv hade han då studerat vid tyska universitet. Liksom sina hemmavarande ståndsbröder hade han släkt och vänner bland dem som flytt och nära anförvanter även bland de 1600 och 1605 avrättade herrarna. Han hade lika fullt vunnit Karls förtroende och blev 1609 medlem av det 1602 återupprättade rådet och tog snart ledningen inom detta. Rådets ställning var dock oklar; det skulle enligt vad som stadgades 1602 ”allenast råda icke regera”. I viktiga ärenden lyssnade Karl hellre till sina ofrälse eller nyadlade tjänstemän. Det var de som hade hand om dispositionen av kronans hemman och räntor och även de som bar ansvaret för den mot Danmark utmanande politik som fördes under Karls sista år.

Det fanns alltså mycket att rätta till när nu möjligheten gavs. Vid den riksdag som samlades på senhösten 1611 tog Axel Oxenstierna snabbt ledningen.⁵ Det måste ha skett efter någon form av samråd med kungafamiljen, i varje fall med änkedrottning Kristina och hertig Johan. Men det han samlar upp och nu för fram är de krav, som under en endast nödtorftigt beslöjad kritik av den föregående regimen framställdes av rådet och stånden. Han tillgodoser dem i de förslag till kungaförsäkran och adelsprivilegier, som han lade fram. Allt gick inte igenom. Men det som Gustav Adolf fick godta var mycket nog. Han erkändes visserligen som myndig konung men måste lova att regera med råds råde och bands i lagfrågor och utrikespolitiska avgöranden till hertig Johans, rådets och

ståndernas samtycke och vid nya skatters påläggande till rådets vetskap och samtycke av "dem det vederbör". Han måste också lova att besätta rikets främsta ämbeten med "infödda svenska män av ridderskapet och adeln", att förse dem med tillbörligt underhåll och inte avsätta någon från sitt ämbete utan laga dom. Förutom dessa garantier för sin rättssäkerhet fick adeln – i privilegierna – igenom det mesta av sina krav med betydligt vidgade ekonomiska rättigheter.

Samtidigt med dessa uppgörelser fick hertig Johan sitt hertigdöme utvidgat och en ökad andel av de gustavianska arvegodsens. Han lät sig nöja med detta och den delaktighet i rikets styrelse som han nu fått erkänd. Samma rätt hade änkedrottning Kristina i sin egenskap av förmyndare över den yngre sonen Karl Filip, som även han var innehavare av ett stort hertigdöme. Mest vann dock rådet, som genom 1611–12 års uppgörelser återfått den centrala ställning i statslivet, som de tidigare Vasakungarna aldrig velat klart erkänna, och dessutom nu kunnat säkra sina och adelns ståndsintressen.

Sven Lundkvist har fäst uppmärksamheten vid den betydelse som man i detta sammanhang fäste vid frågan om kontrollen över rikets handlingar. Han har också kunnat visa att Axel Oxenstierna vid den inventering han företog av arkivet på Nyköpings slott för egen del tog undan aktstyckena från 1590-talet. I forskningen har man också länge varit på det klara med det samband som här föreligger, ett samband alltså med de s.k. *Postulata nobilium* och andra aktstycken från 1590-talets rådsrets, som även den ville binda kungamakten och hävda adelns intressen. Starkast uttrycks detta beroende av Wilhelm Tham, som också menar att tidens samhällsteorier inte hade mycket att betyda för Axel Oxenstierna, lika litet som för Erik Sparre, mannen bakom *Postulata*.⁶ Till detta måste dock sägas, att 1590-talets internationellt skolade rådsrets var väl insatt i den samtida statsdebatten, liksom Axel Oxenstierna, som under sina studieår gjort sig förtrogen med det som då kallades "politik". Redan det konstfullt avvägda balansstycke, som hans kungaförsäkran utgör, visar att hans tänkande rör sig inom ramen för de maktodelningsläror, som betecknats som "*Monarchia mixta*". Men ramen var vid och tyngdpunkten kunde läggas olika, så olika att den blandade styrelseformen ibland tenderade att upplösas. Själv hyllade sig Axel Oxenstierna till de statsrättsläror, som arbetade med tanken på ett samhällsfördrag och ville se kungamakten begränsad. Så är fallet med hans samtida, Johannes Althusius, vars huvudarbete "*Politica methodice digesta*" kom 1603. Althusius utgår från folksuveräniteten och knyter an till 1500-talets monarchomaker. Liksom dessa räknar han med rätten till uppror mot en tyrannisk överhet och vill lägga övervakningen hos "*ephori regni*", en korporation som har många beröringspunkter med det svenska riksrådet. Det är betecknande nog till denne Althusius, som Axel Oxenstierna hänvisar, när han 1626 skulle ta ställning till ett förslag till statuter för Uppsala universitet; undervisningen i politik borde bedrivas i anslutning till just Althusius.

Men det fanns andra läror. Bland dem sådana, där analysen mindre gäller maktodelning än maktens utövning och där monarken och dennes maktinstru-

ment står i förgrunden. Hit hör Justus Lipsius och hans föregångare från senare 1500-talet. Gustav Adolfs lärare och senare rådgivare Johan Skytte var en övertygad anhängare av Lipsius, och Gustav Adolf själv räknades till samma riktning. I sin egenhändigt uppsatta krigsfolksordning från omkring 1620 hänvisar han direkt till Lipsius. Och när Johan Skytte 1622 donerade medel till en professur i Uppsala i vältalighet och politik, var det meningen att undervisningen skulle bedrivas i denna anda. Men det ändrades alltså några år senare av Axel Oxenstierna till det nära nog motsatta: en undervisning i anslutning till Althusius.⁷

Motsättningen bestod under hela Gustav Adolfs tid och kommer efter hans död till uttryck i den regeringsform Axel Oxenstierna då lade fram. Den framgår även av den historia över den avlidne monarken, som han började skriva under 1630-talet, där han med uppenbar sympati dröjer vid landslagens stadganden om kungaval. Detta till skillnad från Gustav Adolfs eget, under 1620-talet påbörjade historieverk, där han hyllar faderns gärning och anklagar 1590-talets råds-krets för att ha velat införa ett aristokratiskt styre och "avvänja allmogen från konungasläktets hörsamhet".⁸ Båda har avbrutit sina skildringar. Hade de fört dem längre, hade de måst blottlägga de motsättningar som nu hölls tillbaka.

Dessa skilda politiska traditioner hade varit förtjänta av en mera ingående analys än här kan göras. Något bör emellertid sägas om traditionernas bärare, det politiska livets aktörer. I det senare 1500-talets Sverige fanns tre kraftcentra, kungen, hertigarna och rådet, mellan vilka många omgrupperingar sker, som snart tar formen av ett egenartat två-slår-den-tredje-spel. Johan III och rådet sökte i det längsta hålla hertig Karl utanför riksangelägenheterna, men efter sin försoning med kungen 1590 började han ta allt mer aktiv del i dessa. Han befäste sin ställning efter Johans död, då rådet länge hoppades på hans stöd, medan han i verkligheten främst tillgodosåg egna intressen. Som den förste av 1500-talets hertigar, men helt i enlighet med faderns testamente, lyckades han av Sigismund få sin ställning erkänd; i sin kröningsed lovar kungen att styra sitt rike med hertig Karls råd.⁹ Han går sedan vidare och lyckas som den förste och ende till sist slå ut både kungen och rådet och själv gripa makten. Sedan han väl installerat sig, utsåg han ett nytt råd som till en början inte beredde honom några större svårigheter. Så gjorde inte heller den arvfurste som nu fanns kvar, Sigismunds yngre bror Johan, som i ytterligare några år var omyndig och stod under Karls uppsikt.

Men 1611 var positionerna omkastade. Hertig Karls son var kung och ställdes, som redan framgått, inför långtgående krav från både hertigar och råd, krav som nu samordnats av Axel Oxenstierna. Denne fick kungen utse till rikskansler. Kung och kansler stod alltså ifrån början på helt skilda linjer. De skulle likafullt nu föra de träffade avtalen igenom. Den följande undersökningen gäller till en början det sätt på vilket detta skedde.

Kungens tid

1611–12 års uppgörelser hade inneburit stora vinster för rådet och adeln. Även arvfurstarna hade vunnit fördelar. Förlorare var den unge kungen, som fått betala sitt trontillträde med vittgående eftergifter till både arvfurstar, råd och adel. Under Karl IX:s sista tid hade han varit dennes främsta stöd och ständiga sällskap men måste nu också finna sig i den hårda kritik som riktats mot faderns regim. Icke desto mindre lyckades denne så hårt kringsturke monark ganska snart etablera sig som konung med full makt och myndighet, och han blev under sina senare år allt mer auktoritär i sitt styre.

Detta skeende är numera rätt väl känt. Jag har själv i flera arbeten sökt lämna bidrag till kunskapen om dessa ting, också på områden som tidigare inte uppmärksammats.¹⁰ Frågan här gäller emellertid något annat och mera, nämligen hur långt Gustav Adolf kunnat få sin tidigare motpart och snart främste rådgivare med på vägen och vad denne då kunnat genomföra av det egna programmet.

Axel Oxenstierna utsågs efter Gustav Adolfs trontillträde till rikskansler och hade under riksdagen redan börjat fungera som sådan. I en av sina många promemorior hade han krävt att "riksens kansler råder och regerar i riksens kansli". Hans företrädare hade inte nämnvärt befattat sig med tjänsten som sådan; den hade skötts av kungen och hans betrodda sekreterare. Men nu fick två av de främsta företrädarna för "sekreterarregementet" lämna kansliet och gå över i änkedrottningens tjänst, nämligen Nils Chesnecopherus och Erik Elofsson. I kansliet ville Axel Oxenstierna själv bestämma. Förhållandet mellan honom och den nye monarken var till en början inte särskilt förtroligt; det framgår bland annat av de aktioner som Gustav Adolf snart inledde mot adeln och det nya styret. Jag har behandlat dem i en uppsats om "Reaktionen mot systemskiftet 1611" och skall här ta upp några enskildheter i denna kampanj.¹¹

Den hade börjat redan vid riksdagen 1611, då kungen lät två av sina förtrogna, Johan Skytte och sekreteraren Michel Olofsson, granska förslaget till kungaförsäkran. Som ett resultat av deras arbete skall ses den förändring, som gjorts i punkten om lagstiftning, där kungen bands till hertig Johans, rådets och ständernas samtycke och inte heller skulle få utfärda förordningar utan rådets vetskap och råd. Men detta senare ströks.¹² Hade det fått stå, hade de inte funnits mycket kvar av den personliga kungamakten. Kungen har också lyckats hålla stånd mot en del av Axel Oxenstiernas krav i fråga om ämbetsverken, liksom mot önskemålet att ämbetsmän endast måtte utses med råds råde. I ännu en promemoria begärde denne, "att en tillbörlig reformation må anställas i kansliet och räknekammaren, och de personer, som däruti skole brukade bliva, måge veta sitt ämbetes vissa gränser, och dem sedan icke blive tillstätt att inmänga sig uti högre eller mera saker, än dem bör vara betrott om". För kansliets del fick han sin vilja igenom. Men inte när det gällde kammaren. Där satt fortfarande männen från Karl IX:s tid kvar, och till dem fogades påfallande nog nu Johan Skytte. På nyåret 1612 blev han kammarråd och var sedan under

nominella riksskattmästare kammarens ledande man. Betydelsen härav skulle snart visa sig.

Ännu en faktor av betydelse var det danska kriget. Omedelbart efter riksdagens slut gav sig kungen 10 januari 1612 ned till krigsskådeplatsen i söder och återkom först 14 mars till Stockholm. Den 2 juni drog han på nytt i fält, nu till den västra gränsen, där Kristian IV belägrade fästningarna vid Göta älv, och dröjde där och i Småland till mitten av september. Sedan början av augusti hade då Axel Oxenstierna vistats i hans närhet. Men i övrigt har kungen varit skild från råds-kretsen, och de brev som gått ut hade expedierats av hans fältkansli, där sekreteraren Jonas Bure var huvudansvarig.

Det säger sig självt att en monark i fält inte i första hand tar maktindelningens principer till rättesnöre. Råds-kretsen i Stockholm var också bekymrad över hans färder på egen hand. Det var inte bara deras naturliga omsorger om hans person som här tog sig uttryck. Kungens aktiviteter riktade sig nämligen mot de nya makthavarna. Bakgrunden var medelslösheten under det danska kriget. Kammaren, som skulle tillhandahålla medel och proviant, klagade ständigt över bristen och fick till stånd indragningar av tionde- och andra spannmålsförläningar. Men framför allt klagades över de omfattande vanliga förläningarna. ”Räntan är mestadels förlänt” blir något av ett omkväde i ståthållarnas och fogdarnas brev; de hade inga medel till hands. Man påtalade också adelns och förläningstagarnas övergrepp och deras bristande tjänst, beskyllningar som även kungen tog upp.

Så var fallet, när han under sin resa ned till Västergötland uppsöktes av ombud för allmogen i Södermanland. Hans svar är daterat fältlägret i Alingsås den 29 juni. Samma dag skrev han också till rådet i ärendet. Allmogen hade besvärat sig över den motvillighet som fanns

ibland många av adeln, som nu icke allenast sitta i god rolighet hemma på deras gårdar, där dem då borde vara med oss i fält och förhjälpa oss att försvara fäderneslandet, såsom ock sig själva emot fienden, utan också därutöver, låta deras tjänare gästa och plåga kronones bönder, och deras egna för gästning och skjutsfärder och annan tunga försvara och hand över hålla. Och medan vi väl förnimma, sådant alldeles sant vara, efter vi se att ringeste delen utav adeln är här hos oss, och vi väl veta de icke alla oppå andra våra och kronones ärender stadda äro, därför vele vi att I därom granneligen låta rannsaka uti alla landsändar, vilka som förfall hava eller ej, på det vi måtte veta vad tjänst var och en gör och vad benägenhet de hava i denna tiden oss och deras eget fädernesland till att förfäkta och försvara. Och alldenstund en gemen klagan är utöver hela riket, att våra och kronones undersåtar mycket bliva betungade, så väl utav adeln som andra, och deras egna bönder däremot igen bliva förskonade och frikallade, så ändock vi gärna vele hålla hand därutöver, att de måge bliva vid de privilegier och friheter som vi dem nådigst efterlätit hava, likväl efter de mångestädes bliva missbrukade, så att tungan går mest de andra över huvudet, därav snart uppror och oenighet mellan adeln och undersåtarna, helst uti denna besvärliga tiden, försorakas kunde, vilket oss såväl som dem och hela riket till obotlig skada uti längden lända skulle; därför begäre vi gunsteligen I gode herrar sådant ville taga uti betänkande, huruledes det bäst må bliva förekommet, så att ingen vidlyftighet därav nu försorakas, synnerligen att det myckna övervåld som undersåtarna i alla

landsändar vederfares, måtte bliva avskaffat, därom I gode herrar Edert betänkan-
kande oss velat veta låta.

Det är ett anmärkningsvärt brev detta, både anklagelserna samt den hårda och bittra ton som kungen nu slår an mot adeln. Han följer upp det genom att själv skriva till adeln i olika landsdelar med hotelser om att dra in både förläningar och privilegier, när de så missbrukas. Inom rådet har man säkerligen blivit obehagligt överraskad och fann sig föranlåten att själv rannsaka om den försummade rusttjänsten. Det var detta som givit kungen möjlighet att gå till attack: vid en mönstring i april med rusttjänsten i Örebro hade endast 30 ryttare inställt sig. Vad förläningarna beträffar, var deras väldiga omfattning en följd av Karl IX:s politik; det var med sådana han hade belönat och avlönat sina anhängare och sina många utländska officerare, en omständighet som rådet varit väl medvetet om.

Man måste också ha varit allmänt oroad över kungens förehavanden. Det gick rykten om att han på sina resor hade agiterat mot den nya regimen. Så mycket är i varje fall uppenbart att det måste ha funnits kontakter mellan honom och delar av allmogen. Dess klagomål låg påfallande väl i linje med hans syften och rörde delvis sådant, som bönderna inte gärna kunde ha någon kunskap om, adelns försummade rusttjänst t.ex. och förläningarnas stora omfattning.

Snart fick man dock annat att tänka på. I augusti hade Axel Oxenstierna mött kungen i Jönköping, där denne låg sjuk. När han väl i september kommit på benen, fick han veta att Kristian IV med sin flotta var på väg till Stockholm och gav sig då omedelbart dit. Efter honom följde sedan Axel Oxenstierna. Faran drog dock över; det visade sig omöjligt att forcera leden in till Stockholm. Detta blev årets sista stora krigsföretag och följdes av trevanden om fred. Till det kom nu även den ryska frågan. Befälhavaren i öster, Jakob De la Gardie, hade lyckats lancera hertig Karl Filip som kandidat till den vakanta ryska tronen, en fråga att övertänka. I dessa ting hade Gustav Adolf ingen svårighet att samarbeta med sin kansler och att nå samsyn med honom. Man hade också, tidigare, kommit överens om att inkalla en ny riksdag, för att bl.a. ta ställning till de fortsatta krigskostnaderna.

Riksdagen samlades i november i Stockholm. Axel Oxenstierna hade hand om propositionerna men måste redan 15 november resa ned till Knäred för att där jämte några andra riksråd föra fredsförhandlingarna med Danmark. Vid det laget hade ståndens svar kommit in. De ofrälse lovade bidra men klagade över sin stora utarmning, som i varje fall allmogen ville se som en följd av de stora förläningarna och förläningstagarnas övergrepp. De och prästerna föreslog att man skulle skaffa medel genom att dra in förläningar från alla dem som inte brukades i "någon högnödig eller omistlig tjänst". Adeln åter lovade att dess bönder skulle bidra men hoppades få njuta den frihet som privilegierna medgav. I sina fortsatta inlagor pressade kungen upp de ofrälse bevilning och tillade att han länge hade tänkt företa de förläningsindragningar, som de föreslog, och nu

skulle låta utgå mandat härom. Adeln fick veta att det inte bara var fråga om deras bönders bidrag utan även om vad de själva ville erlægga för att bistå fäderneslandet. Han lade till några beska ord om deras privilegier och sättet på vilket de gjort rusttjänst. Om detta inte bättrades, borde de i stället betala pengar.

I enlighet härmed sattes beslutet upp. Adeln fick göra ett sammanskott efter förmögenhet och de övriga bidra som avtalats. I samband härmed gick det också ut ett mandat, där kungen konstaterar att största delen av rikets ränta var förlänt men att få av dem som hade förläningar lät bruka sig i rikets tjänst och att många av dem tänkte mera på att rikta sig än på rikets belägenhet. Alla på behaglig tid givna förläningar skulle därför återkallas och räntan uppbäras för kronans räkning, tills man kunde pröva vad tjänst som gjordes för dem.

Dessa nya aktioner har som synes ett klart samband med vad som skett tidigare under året. Liksom då tar kungen nu omedelbart fasta på anklagelserna mot adeln och förläningsstagarna och gör det på ett sätt som visar att saken varit förberedd, så att åtgärder kunde vidtas. Det har kunnat ske i Axel Oxenstiernas frånvaro. Den som i hans ställe fick hand om riksdagsärendena var betecknande nog Johan Skytte. Hans namn är förbundet med ännu en aktion från kungens sida, en aktion som aldrig kom till stånd men av allt att döma är att hänföra till just detta sammanhang.

I sitt brev till rådet den 29 juni hade kungen kommit in även på privilegierna och förutskickat åtgärder för att förebygga missbruk av dem. En skrivelse härom finns också, där han med skärpa påtalar alla de missbruk av sina privilegier, som adeln gjort sig skyldig till. Han hotar med straffåtgärder, om missbruken fortsätter, däribland indragningar av evärdligt givna donationer och av frälset för dem som inte fullgjort sin rusttjänst. Aktstycket har funnits bland Johan Skyttes papper med en anteckning av honom: "Detta skall granneligen förvaras, lyder om det missbruk, som sker av en part utav adeln, och är mig överlevererat utav H K M:t själv. Salig Michel Olofsson haver det ställt." Konstellationen är betecknande. Det var dessa två, Skytte och Michel Olofsson, som hade fått granska förslaget till kungaförsäkran.

Kungörelsen blev dock aldrig utfärdad. Det kan bero på att Axel Oxenstierna gjort sitt inflytande gällande, när han i februari återvände från Knäred och återförenades med kungen och rådsretsen. Då utfärdades i varje fall två brev, där han och kanslipersonalen fritogs från förläningsbeslagen. Åtskilliga sådana brev har gått ut, där vederbörande likaledes fritogs under åberopande av sin tjänst. Troligen är det detta som kommit den äldre litteraturen att hävda att de anbefallda förläningsbeslagen inte haft någon större verkan. Men breven ligger helt i linje med mandatets föreskrifter; det som skulle undersökas var just den tjänst som presterades. En undersökning visar att denna och senare förläningsrannsakingar lett till en mycket stor nedgång i det adliga förläningsbeståndet, som under Gustav Adolfs tid minskat med mer än hälften.¹³

Indragningarna har förrättats av kammarens folk och ofta föregåtts av kungens personliga prövning. Ett brev från sekreteraren Per Utter till kanslern

1623 ger en belysande situationsbild. Innan kanslern hade kommit till Västerås, "äro förläningsregistren uppläste för högbe:te min allernådigste konung och herre av kamreraren Peder Andersson uti välborne herrrens Johan Skyttes närvaro". Kungen hade därvid haft åtskilligt att anmärka. Själv hade Axel Oxenstierna ingen befattning med dessa ärenden. Däremot fick han från många av de drabbade, eller av sådana som befarade att de skulle drabbas, brev där man bad honom att bevaka vederbörandes intressen. Vilket han alltså måste göra på omvägar.

Det skeende jag nu följt visar hur snabbt Gustav Adolf omedelbart efter sitt trontillträde går till aktion för att hävda sin rätt att utan rådets hörande gripa in även på områden, som nära hängde samman med adelns nyvunna rättigheter. Han har kunnat göra det med stöd av sin auktoritet som konung i fält och med bistånd av kammaren och sina gamla rådgivare. Och med stöd av den rätt han bevarat, rätten att utan rådets hörande utfärda förordningar.

Det sagda innebär inte att Axel Oxenstiernas ställning skulle ha undergrävts. Tvärtom kommer efter hans återvändande från Knäred ett skede, då han och kungen påfallande väl samarbetar i en rad viktiga ärenden. I fredsförhandlingarna hade Älvsborg räddats kvar till Sverige, men det skulle återlösas för en dryg summa pengar. Den skatt, som för detta ändamål pålades vid ett utskottsmöte 1613, har tydligen konstruerats av kanslern. Den lägger stora bördor på de mest välställda, även på arvfurstar och adel. Men också på folkets stora massa, bönderna. Adelns bidrag är konstruerat så, att dess bönder mot privilegierna skulle betala lika med skatte och krono och betala även inom den nyvunna frihetsmilan. Dessutom skulle adeln själv erlagga 32 riksdaler för varje rusttjänst den hade att sätta upp.¹⁴ Man ser sambandet med tidigare klagomål över adelns missbruk av privilegierna men också den smidighet med vilken Axel Oxenstierna löst problemet; en enklare lösning än de i privilegiekungörelsen angivna åtgärderna.

Men framför allt, under de år som följde inledde kungen och kanslern ett nära samarbete om både konflikterna med Ryssland och Polen och den nya stat, som nu började ta form, en maktstat som med tanke på politikens inriktning bör betecknas som en militärstat.¹⁵ I detta arbete kom Axel Oxenstierna att främst ägna sig åt att bygga upp en central och regional förvaltning med adelsmän på ledande poster. Gustav Adolf tog itu med det militära reformarbete, som efter det danska kriget framstod som helt nödvändigt, om man nämligen ville skapa en inhemska stående armé, användbar även i kontinental fälttåg. I ett land med Sveriges begränsade resurser måste en sådan baseras på inhemska manskap; att värva skulle ha blivit ytterligt kostsamt. Som följd härav blev truppanskaffningen ett huvudproblem. Gustav Adolf fann lösningen i ett effektiviserat utskrivningssystem, för vilket han blev beroende av prästernas medverkan; endast de kunde leverera de personlängder som behövdes.

De båda statsledarnas samsyn gällde också finanspolitiken, som kännetecknas av en fortgående omläggning till penninghushållning med satsning på

resurser och inkomster, som kunde ge de betalningsmedel som krigspolitiken förutsatte. Inte minst tullarna blev då av betydelse, både de som fanns och de som kunde vinnas om man genom erövringar i Balticum kunde få kontroll över handelsvägarna till Östeuropa. Av stor vikt blev också kopparhandeln, där kronan genom sitt monopol för egen del kunde utnyttja de stigande priserna. I systemet ingår även penningskatterna – en sådan var Älvsborgs lösen – och den nya domän- och företagspolitiken. Kronan börjar småningom arrendera ut naturaskatterna och överlåta bruk och faktorier mot betalning eller avgifter i pengar. Genom privatiseringen engageras tidens finansmän och företagare – många av dem av utländsk börd – i den statliga politiken, även det ett led i denna.

Detta är kända ting. Men något mer bör ändå sägas om de åtgärder och reformer som genom att beröra stora invånargrupper fick politisk betydelse. Penningskatterna, Älvsborgs lösen och 1620-talets nya skatter hade ofta utformats av Axel Oxenstierna. Genom att läggas på individer, hushåll eller förmögenhet kom de att träffa ett långt större antal betalande än de gamla hemmansskatterna och förutsatte, liksom utskrivningarna, en kunskap om befolkningens fördelning som endast prästerna kunde ge. I båda fallen har bördan upplevts som tryckande och på många håll lett till upplopp och oroligheter bland allmogen. Så var även till en början fallet, när utskrivet manskap fördes ut i fält till främmande land; man har länge levt kvar i bondeuppbådets föreställningsvärld. Inför reaktioner av detta slag har både kungen och kanslern gått hårt fram mot dem som i någon mening kunde anses som ledare men samtidigt genom utsända företrädare, eller ibland har kungen själv sökt tala allmogen till rätta. Särskilt hotfull blev kungen när man, som var fallet i Dalarna 1613, vände sig mot hans nya militärorganisation. Då var det inte längre tal om att lyssna på några allmogens klagomål.

I den ekonomiska politiken ingick också det regelsystem, som hörde till merkantilismens läror, vilka i sin svenska tillämpning på ett egenartat sätt var förbundna med föreställningar om handelns frihet. Även här var Axel Oxenstierna en huvudaktör. Det var han som i samförstånd med kungen satte upp förslagen till handelsordningar 1614 och 1617 samt 1619 års stadga för rikets städer. Han stod också bakom de många förslagen till handelskompanier, som hade till syfte att till kronans förmån reglera handeln med koppar, järn och spannmål. Sin politiska betydelse fick dessa regleringar genom de störningar som uppstod inom det existerande handelssystemet. De kom klart till uttryck, när borgerskapen vid 1614 och 1617 års riksdagar hade att ta ställning till de då framlagda förslagen till handelsordningar.

I detta sammanhang måste uppmärksamhet också ägnas det allt mer centrala fältet för Gustav Adolfs och Axel Oxenstiernas samarbete, som gällde krigen och deras försörjning. Det bör understrykas att Axel Oxenstierna inte verkat återhållande på den expansionspolitik som Gustav Adolf slog in på. Han tillstyrker sålunda det äventyrliga företaget mot Düna 1617 och de nya fälttågen mot Livland 1621 och 1625. Likaså krigets överförande till Preussen 1626

och till sist även inträdet i tyska kriget 1630. I de fall man har hans skriftliga betänkanden, ser man att han noga väger skälen pro et contra men också flera gånger understryker vikten av att "nyttja occasionen". Det är då ofta fråga om tillfällen, då Polen drabbats av anfall från turkisk sida, en omständighet som väckte ont blod i samtidens kristenhet.

Axel Oxenstiernas arbete med krigens underhåll har inte bara gjorts på hemmaplan utan också, i ökande grad, i fält och då med allt det som hörde till truppernas försörjning. Denna hans verksamhet bör särskilt markeras; den leder fram till hans uppslutning bakom de allt hårdare kraven på ständer och skattebetalare. Den inleddes när han sommaren 1614 reste över till kungen i Narva för att förmå honom att inte personligen utsätta sig för riskerna i fält. I det hade han ingen framgång, varken då eller senare. Däremot fick han omedelbart ta hand om frågor som hade med krigsförsörjningen att göra. Så blev även fallet, när han 1615–16 ånyo uppehöll sig vid den ryska krigsskådeplatsen, sysselsatt med både diplomatiska och krigsekonomiska ting. På samma sätt blev han engagerad under sina vistelser i Livland 1622 och 1625. Han har under dessa år tydligen dokumenterat en sådan förmåga att planera och leda krigsförsörjningens alla enskildheter, att det för kungen 1626 blev naturligt att uppdra åt honom högsta ledningen över de besatta områdena på den nya krigsskådeplats som nu öppnades nere i Preussen.

I Preussen kom Axel Oxenstierna sedan att stanna ända fram till hösten 1631 som generalguvernör och i kungens frånvaro som dennes ställföreträdare, legat, med även militära åligganden. Hans residens i Elbing blev under dessa år ett andra svenskt maktcentrum, viktigt även politiskt och ekonomiskt. Det tullsystem han här utvecklade i form av licenter gav rika inkomster och blev jämte övriga tullar och den monopoliserade koppar- och spannmålshandeln av stor betydelse för den svenska krigsekonomin. Den vilade nu helt på Axel Oxenstierna, som även lyckades arbeta fram ett fungerande kreditsystem med inkomsterna som säkerhet för växlar och lån. Så länge kriget med Polen varade, kom kungen varje år tillbaka med förstärkningar och stod även efter stilleståndet i Altmark 1629 i nära kontakt med sin kansler. Tanken var att denne sedan skulle ge sig över till Tyskland, där Gustav Adolf 1630 inlett det nya kriget. Men det tog tid innan han kunde avveckla sina preussiska affärer och betala de värvade truppernas utfordringar. Först på senhösten 1631 gav han sig iväg och återförändades med kungen i januari 1632. Denne hade då efter segern vid Breitenfeld 1631 dragit sig ned mot sydväst, och han hade efter nya framgångar intagit positioner vid Rhen.

Axel Oxenstiernas uppdrag blev nu många, bland dem även här ledningen av förvaltning och ekonomi i de besatta områdena. I mars 1632, när kungen drog mot Bayern, blev han generalguvernör över den rhenska och frankiska kretsarna och legat vid arméerna. Denna ställning behöll han under kungens återstående levnad, endast att fler kretsar kom till. Och det är i denna roll, ställföreträdarens, som kungen främst utnyttjar Axel Oxenstierna under sina senare år. Han är då inte så ofta i kungens sällskap som man hade kunnat tro.

Så långt Gustav Adolfs och Axel Oxenstiernas samarbete inom den svenska stormaktspolitikens ram, ett fält där de tydligen varit ganska ense om både medel och mål. Meningsskiljaktigheter har naturligtvis funnits; man kan hos kanslern iaktta en tvekan inför det tyska företaget, i varje fall så länge säkerhet inte vunnits mot Polen. Och det var här, i öster, han såg vinsterna, vinster som han själv varit med om att utveckla. Ahnlund noterar hans tvekan och även hans reaktionssätt, när han i sina brev till kungen undviker att kommentera det han tydligen ogillar, både alliansen med Frankrike 1631 och det val kungen träffade, när han efter segern vid Breitenfeld drog sig västerut i stället för att gå direkt mot kejsaren.¹⁶

Men det finns andra och mera centrala områden där de skiljer sig åt. Ett av dem har redan behandlats. Ett av dem har redan behandlats, det som gäller gods- och förläningspolitiken, där kungen alltifrån början markerade sin rätt att själv avgöra och även så gjorde. Även Ahnlund finner det svårt att spåra kanslerns "biinflytande" i dessa frågor men synes ändå utgå från att de hörde till det han hade att föredra. Så är dock inte fallet. Axel Oxenstierna har, som det framgått, i regel endast haft indirekt kunskap om det som förekom. I frågor om privilegierna har han dock medverkat och på ett sätt som snarast gick emot adelns intressen; jag återkommer till det.

I förlängningen av det sagda ligger frågan om makten över förvaltningen. Gustav Adolfstidens förvaltningsreformer har fått åtskillig uppmärksamhet i nyare forskning och karakteriserats i termer av modernisering och professionalisering. Det man har anledning uppmärksamma är kombinationen av genomtänkt arbetsfördelning och kollegiala beslutsformer med adelsmän på ledande poster. Även den uppmärksamhet som ägnats ämbetsmännens utbildning och den vikt som lagts vid redovisning och kontroll, en kontroll som inte bara gäller medelsredovisningen utan är genomgående. Instruktionerna har uppsatts av Axel Oxenstierna, både för de centrala ämbetsverken och för den nya regionala förvaltning som kom till under 1620-talet. I hans modell är kungamakten delegerad och förvaltningen tänkt att arbeta självständigt. Alldeles så har den dock inte fungerat.

Låt oss ta hovrättens upprättande 1614 till utgångspunkt. Den var tänkt att döma konungens dom. Men redan i processordningen från 1615 medgav kungen mot kanslerns intentioner att överklagan kunde ske till honom själv. Han vill m.a.o. inte delegera bort sin domsrätt. Detta är i själva verket ett genomgående drag. Gustav Adolf förbehåller sig ständigt rätten att bryta igenom de former han själv varit med om att skapa. Man ser även att han konsekvent undviker att binda sig vid de instruktioner som Axel Oxenstierna utformat för de centrala ämbetsverken. 1618 års kammarordning fick aldrig någon kunglig underskrift, inte heller kansliordningen 1626. Om denna säger han direkt att det fanns åtskilligt i den som borde övertänkas. Den skulle dock få tillämpas tills vidare.¹⁷

Denna 1626 års kansliordning är anmärkningsvärd även på annat sätt. Den gör kansliet till ett kollegialt organ med rikskanslern och kansliråd som kollegium. Det brukar förklaras med behovet av en fastare organisation, när nu

både kungen och kanslern var på väg till Preussen. Det anmärkningsvärda är dock inte detta, utan att kanslern dröjt så länge med att ge kansliet den organisation, som han eljest fann nödvändig. För egen del har han tydligt föredragit det äldre systemet med av honom beroende sekreterare. Flera av dem, bland andra Johan Adler Salvius, räknade sig som hans klienter och är att hänföra till det klientsystem som i flera länder träder i stället för tidigare feodala bindningar.¹⁸ I samband härmed står det av Axel Oxenstierna utvecklade systemet med korrespondenter på olika orter, ofta hemmahörande i tidens lärda värld och alla hans förtrogna.

Mot denna gruppbildning står den som uppstod kring kungen i fält eller på resor med de sekreterare som då utgjorde hans kansli. Som framgår av kanslerns mottagna brev, har många av dem hållit honom informerad om vad som förekom. Men inte alla och några under uttalade bekymmer. En annan svårighet uppstod under Axel Oxenstiernas mångåriga frånvaro från Sverige, då det 1626 utsedda kanslirådet Per Banér blev Axel Oxenstiernas ställföreträdare under hans frånvaro från Sverige. Liksom sina bröder räknades han till den falang som senare betecknades som kanslerns motparti. Här som eljest har kungen tydligt velat balansera kanslerns inflytande.

Det nu sagda har gällt förvaltningen, som liksom krigsmakten brukat räknas till kungens egen sfär, i Sverige som annorstädes. Så var i lutherska länder också fallet med kyrkan, för vilken kungen obesträtt var överhuvud. Efter Uppsala möte 1593 hade prästerskapet trätt fram som ett politiskt viktigt stånd och hade vid uppgörelserna 1611 fått sina intressen tillgodosedda. Under ett antal självmedvetna biskopars ledning slöt det sedan upp på kungens och statsmaktens sida och har medverkat till den politik som fördes. Under 1620-talet aktualiserades emellertid frågan om inrättandet av ett Consistorium generale, en kyrklig överstyrelse sammansatt av både lekmän och präster, en motsvarighet alltså till de redan organiserade ämbetsverken. Men här satte sig biskopar och prästestånd till motvärn vid 1624 och 1625 års riksdag. Det man oroades av var möjligheten av ett adligt styre, utövat av lekmän som bisittare. Kungen lät då saken bero. Han kunde inte gärna låta det gå till konflikt med prästerskapet i ett läge, där han på nytt skulle dra i fält mot Polen och väl behövde prästerskapets även propagandamässiga stöd.¹⁹ Av allt att döma har han inte heller varit lika övertygad som sin kansler om de centrala ämbetsverkens nödvändighet, i varje fall inte om det konsistoriums som var tänkt att fogas in mellan honom och prästerskapet.

Hur har maktindelningen fungerat, det så väl genomtänkta system som modellerades i 1611 års försäkran? Reglerna har såtillvida följts, som Gustav Adolf samverkat med både arvfurstar, råd och ständer. I senare fallet till både riksdagar och andra former av ständermöten. Med rådet och arvfurstarna har kontakterna varit täta. I rådets fall har inga svårigheter uppstått; frågorna var oftast förberedda av kungen och kanslern gemensamt med ibland ytterligare några rådgivare. Det har som regel rört sig om utrikespolitiska avgöranden och därmed sammanhängande frågor om skatter och utskrivningar och även han-

delsregleringar, hela det fält där kungen och kanslern tidigt nått samsyn. Och där de som följd härav brukade kunna lotsa besluten igenom hos rådet och vanligen också hos ständerna. Hos dem kunde dock svårigheter uppstå, om deras ståndsintressen trädde för nära; så för borgerskapet i fråga om handelslagstiftningen och för prästerna, när det gällde den föreslagna kyrkliga överstyrelsen.

Under Gustav Adolfs tidigare regering kom motståndet främst från arvfurstarna. De, d.v.s. änkedrottningen och hertig Johan, måste höras i alla viktiga ärenden, vilket innebar ständiga förhandlingar, förda parallellt med stånden och ofta även mellan riksdagarna. Båda var dessutom angelägna om att bevaka hertigdömenas särintressen, vilket lade hinder i vägen för den enhetspolitik som kungen och kanslern ville genomföra. Hertig Johan hämmades något av sin ömtåliga mellanställning som broder till Sigismund i Polen, men drottningen kunde vara rätt oförblommerad i sin kritik. Motsättningarna tillspetsades vid de två riksdagar som hölls efter ryska krigets slut, i Örebro 1617 och senare under året i Stockholm. De kom till uttryck vid behandlingen av de viktiga frågor som då togs upp, en stadga mot katoliker och Sigismunds anhängare, om handelsordningen och om adelns ställning i hertigdömena, som rörde huruvida den skulle göra rusttjänst under kungens eller hertigarnas befäl, i själva verket en fråga om denna adels ställning överhuvud. Till det kom två andra förslag, som till sina konsekvenser innebar ett försök till frigörelse från de hinder som kungaförsäkran lagt i vägen för hans maktutövning.²⁰

Samtliga förslag, även de sistnämnda, hade utformats av Axel Oxenstierna. Denne står också bakom de övriga propositioner som lades fram vid dessa riksdagar. Betecknande nog har kungen lika fullt sett till att även Johan Skytte blev indragen i riksdagsarbetet. Vid Örebromötet togs han in i rådet och har upprättat en rad promemorior över frågor som borde tas upp, däribland flera om adelns olika övergrepp. Han har också utformat en skrivelse om orsakerna till rusttjänstens "förminskning", som har anknytning till kungörelsen 1612/13, och inte heller denna blev utfärdad. Men kungen har ofta rådgjort med Skytte och tillsammans med honom förberett sina tal.²¹ Detta enligt ett av Skytte upprättat diarium, av vilket också framgår att kungen nu deltar i rådets överläggningar men även använder den äldre metoden med frågepunkter, som rådet får ta ställning till. Vi är här inne i övergången till det nya system, där kungen själv leder rådets överläggningar. Det blir då knappast möjligt att, som förut skett, en enig rådsfront kunde etableras mot kungen.

Vid samma riksdag sker en motsvarande förändring i riksdagens överläggningsformer. Den återgår på ett förslag av Axel Oxenstierna till en "Ordning om herredagens process och sessioner". Arvfurstarna har här berövats sin tidigare särställning och skall nu samlas på rikssalen med stånden för att motta kungens propositioner och där även lämna svar. Vad mer är, både arvfurstar och ständer skulle vara beredda att motivera sina ståndpunkter och gå i diskussion, så att kungen kunde avgöra "vilkendera bästa grunden haver". Förslaget väckte bestämda gensagor från arvfurstarna och även ständerna, som ville bevara sin

rätt att överlägga enskilt och avge skriftliga svar. I detta gick kungen dem till mötes men höll i övrigt fast vid riksdagsordningens principer, framför allt vid sin rätt att personligen ingripa. Vad detta kunde innebära illustreras av ett notat av biskopen Laurentius Paulinus Gothus. Vid ett tillfälle hade på rikssalen upplästs en inlaga från hertig Johan, som skarpt motsatte sig ett kungligt förslag, "vilket konungen strax med ett ganska djupsinnigt tal förlade" och då med eftertryck vände sig mot hertigen. Denne svarade "med få ord dem ingen bak i salen kunde höra".²² Det är sin personliga överlägsenhet som kungen här utnyttjar. Samma rätt har han nu tagit sig även gent emot rådet.

Axel Oxenstierna har med riksdagsordningen rimligen velat förenkla beslutsprocessen och komma bort från de långdragna skriftliga förhandlingarna med arvfurstar och ständer och samtidigt tränga tillbaka arvfurstarna från den position de kommit att inta. Men han kan inte gärna ha varit omedveten om följderna av att lämna den vältaligt dominerande kungen fritt spelrum.

Nästa steg togs vid riksdagen i Stockholm, där bl.a. kröningen skulle förberedas. Vid den skulle eder avläggas, till vilka förslag nu lades fram. För kungens del hade man tänkt sig samma formulär som vid Karl IX:s kröning, vilket anslöt till landslagens kungaed. Det innebar att ingen hänsyn hade tagits till vad Gustav Adolf lovat i sin försäkran. När både arvfurstar och ständer opponerade, blev kungen påtagligt irriterad men gjorde eftergifter. I den slutliga eden fogade han in arvfurstarna i den punkt där han ursprungligen endast lovat styra med råds råde. I fråga om försäkran var han mera vag: han lovade "hålla och handhava alla riksens ständer vid Guds rena och klara ord efter min försäkrans lydelse". Man kan se att formuleringarna i båda fallen knyter an till den av hertig Karl uppsatta ed, som Sigismund fick avlägga 1594. Också han lovade hålla undersåtarna vid deras religion "aldeles efter den skriftliga försäkran därpå given klarligen utvisar". Men Gustav Adolfs försäkran gällde till skillnad från Sigismunds vida mer än religionen.

Det kan mot denna bakgrund inte gärna råda någon tvekan om att Gustav Adolf velat undgå att i sin ed bekräfta de medgivanden han måst göra i sin försäkran. I samtiden var detta ingalunda ovanligt. De danska monarkerna fick vid sitt val nästan alltid avge en långtgående handfästning, som de sedan helst ville lämna därhän. Några av dem har dock vid sin kröning måst bekväma sig till att edligen bekräfta sin handfästning, bland dem Kristian IV.²³ Men det har Gustav Adolf velat slippa. Han har här stötts av Axel Oxenstierna. Också för honom, upphovsmannen, har försäkran tydligen börjat kännas som en belastning.

Problemet med arvfurstarna fanns dock kvar och blev under riksdagarna snarast förvärrat genom den svåra motsättningen om adeln i hertigdömena.²⁴ Men det fick en oväntad lösning genom arvfurstarnas bortgång; Johan avled 1618 och Karl Filip 1622, båda utan legitima arvingar. Hertigdömenas försvinnande underlättade det fortsatta reformarbetet, där visserligen kanslerns ritningar något stördes av kungens strävan att själv gripa in, på alla plan. Om krigspolitiken har de dock varit ense. Också om de bevillningar som måste till

för att möta de ökande kraven på krigsfolk och pengar. Och på krigen såg man inget slut; det polska gick nära nog omedelbart över i det tyska.

Det har redan påpekats att Axel Oxenstierna i allt högre grad själv blivit indragen i krigsförsörjningens problem, från 1626 på ort och ställe som generalguvernör i Preussen och efter 1632 i Tyskland. Det innebar ett ytterligare incitament att finna lösningar. Det är också han som står bakom den nya typ av krigsskatter, som tas ut under 1620-talet, och som genom att läggas på individer, hushåll eller förmögenhet kom att träffa ett långt större antal betalande än de gamla hemmansskatterna. Så blev också fallet med utskrivningarna. Detta förutsatte en kunskap om befolkningens fördelning som endast prästerna kunde ge.

I detta läge har inte heller adeln kunnat sitta i orubbat bo. Liksom fallet var med Älvsborgs lösen har den även för de nya skatterna och utskrivningarna undan för undan måst ge avkall på de nyvunna privilegierna med deras vittgående friheter för gårdarna närmast säterierna och dessutom måst medge att frälsebönderna skulle prestera lika med skatte- och kronobönder. De största eftergifterna gjordes vid 1627 års riksdag.²⁵ Axel Oxenstierna satt nu nere i Preussen och kämpade med krigsförsörjningens vedermödor. I breven hem, främst till brodern Gabriel, manade han till eftergifter i denna svåra tid. Kungen hade själv återvänt till Sverige och drev efter vissa svårigheter hos rådet igenom de bevillningar, som man tydligen enats om i den inre kretsen. Men ständerna återstod och bland dem adeln. Om utgången rapporterar Gabriel Oxenstierna till sin broder. Han var nu medlem av rådet och kunde berätta om de svårigheter kungen haft att få bevillningarna igenom hos rådet och ständerna. När så även adeln givit vika, ville den liksom för Älvsborgs lösen få en försäkran att eftergifterna inte skulle prejudicera. Men när en sådan försäkran underställdes kungen, vägrade han "alldenstund däruti förmålt var, att vi av affection och benägenhet emot H K M:t och fäderneslandet det gjort hade. Sade H K M:t nu vara andra tider, och sig ingen affection eller benägenhet behöva, utan vad som sker, det är skyldig plikt och trohet". Över detta, berättar herr Gabriel, "blev adeln något perplex och förreste så sin kos och ingen assurance begärde vidare". Det är en maktmedveten monark som här agerar, och han gör det på ett sätt som i praktiken gjorde försäkran och privilegier verkningslösa. Herr Gabriels ordval visar att även han börjar bli oroad.

Vid denna tid uppehöll sig Gustav Adolf långa perioder på krigsskådeplatserna, och Axel Oxenstierna var sedan 1626 stationerad där. Hemmaringen brukade då uppdras åt rådet enligt särskilda instruktioner. En sådan utfärdades 30 maj 1630 inför kungens avresa till Tyskland. Uppgifterna var allmänt övervakande, men kungen tar också sikte på olika "hotbilder" i form av angrepp utifrån eller inre oro. Ett antal höga militärer hade fått befäl i olika delar av landet, bland dem pfalzgreven Johan Kasimir, som i kungens frånvaro skulle "dirigera" krigsväsendet och svara för truppanskaffning och förstärkningar till Tyskland.²⁶ Han var gift med kungens enda kvarlevande syster, och

familjen hölls uppenbarligen i beredskap för tronföljden; av kungen väl att märka, inom rådskretsen var Johan Kasimir inte lika väl sedd.

På hösten 1630 gav kungen rådet i uppdrag att påbjuda en ny krigsskatt och ännu en utskrivning. I sitt svar erinrade det då om landets utarmning och om nödvändigheten att höra ständerna. Detta utlöste en kris i förhållande till kungen, som i sitt svar talade om rådets bristande åhåga för det allmänna och senare lät det veta att han givit pfalzgreven i uppdrag att leda även medelsansskaffningen. Det hade skett, skrev han, ”på det vi icke som mest härtill skett, alltid måste allenast med excuser bespisade varda”. De bestörta rådsherrarna vände sig till Axel Oxenstierna i Preussen, som lyckades bemedla en uppgörelse. Men han var irriterad och har tydligen inte fäst något större avseende vid rådets principiella betänkligheter. Man borde inte i rådande svåra läge uppehålla sig vid sådana ting utan söka göra kungen till viljes. Och han varnade för det skrivsätt som rådet använt; det borde skrivas på annat sätt mellan herre och tjänare.²⁷

Reaktionerna är på många sätt anmärkningsvärda, även de i litteraturen. Inte egentligen kungens; han hade som det framgått under sina senare år blivit allt mer auktoritär och ville minst av allt ställas inför några principiella betänkligheter. Axel Oxenstierna har ganska långt följt honom på den vägen och svävar nu på målet. Det gör ett egendomligt intryck att mot varandra ställa ett postskriptum till hans bror Gabriel i ett brev till rådet och broderns svar av 8 maj 1633. Enligt Gabriel – jag följer hans referat – hade Axel Oxenstierna sagt sig ha ”hissnat” när han läste rådets brev, och han fann det onödigt att man ordat om ständernas bevillning. Rådet hade mera bort bemöda sig om att ställa saken i verket. Nu hade de ådragit sig ”H K M:ts förakt, tappat affection och så mycket genom denna vår skrivelse förorsakat, att pfalzgreven är förordnat till en director i Räkningekammaren”. Mot detta erinrar herr Gabriel om rådets och ständernas rättigheter och om rådets skyldighet att enligt sin ed uttala sin mening.

Breven säger åtskilligt om var kanslern nu står. Det för honom väsentliga är inte längre frågor om maktindelning eller olika organs rätt att bli hörda. Han hade byggt upp ett system av ämbetsverk för att säkra det slags styre som han fann vara det riktiga. Han hade måst finna sig i att kungen själv grep in och har även för egen del förenklat beslutsprocessen. Han hade medverkat till kungens krigspolitik och till de konsekvenser den fick för adelns privilegier. Men han hade blivit och var kungens främste medhjälpare och rådgivare och är nu påtagligt oroad över möjliga störningar på detta plan, det som gällde inflytandet över kungen. Rådet hade äventyrat sin ställning och bidragit till att pfalzgreven fick även medelstilledningen om hand. Den hade tidigare åvilat Johan Skytte, men denne hade 1629 blivit generalguvernör i Livland. Johan Kasimir skulle nu förestå både militien och kammarsakerna. Ingen tvekan kan råda om vad Axel Oxenstierna tyckte om denna pfalzgrevens position som en kungens ställföreträdare i Sverige.

Kanslerns tid

Någon tid senare, efter en dramatisk krigsutveckling i Tyskland, uppstod genom Gustav Adolfs död i slaget vid Lützen 1632 ett nytt läge. Tronarvinge var den endast sexåriga dottern Kristina. I ett starkt personligt brev från hösten 1630 hade kungen vädjat till Axel Oxenstierna för sin gemål och dotter om något skulle hända honom själv. Kanslern hade då i rörda ord lovat göra sin plikt mot dem.²⁸

Efter kungens död uppmanade han rådet att låta hylla Kristina som drottning men varnade för att låta någon "meslera" sig in i regeringen, vilket måste avse pfalzgreven. Han sände sedan över ett förslag till regeringsform, som kungen skulle ha godtagit. Den antogs av 1634 års riksdag och utfärdades med ett av Axel Oxenstierna uppsatt företal, där kungen säges ha velat förekomma tidigare olyckor och därför låtit göra en regeringsform, "där konungen sin höghet, rådet sin myndighet och ständerna deras skäligena rätt och frihet tillbörligen bleve behållen och någorlunda beskreven". Orden är berömda, de tecknar den i samtiden ideala statsform, där dessa element balanserar varandra. De rimmar dock dåligt med den regeringform de inleder.²⁹

I denna fogar Axel Oxenstierna samman och bygger ut den tidigare förvaltningen och ger den en fastare form med klart avgränsade uppgifter för de skilda organen. I spetsen står de fem riksämbetsmännen med var sitt kollegium. Även krigsmakten har kommit med genom de nu inrättade kollegierna för armén och flottan. I en särskild landshövdingeinstruktion organiseras på samma sätt en regional förvaltning med landshövdingar som står direkt under riksämbetsmännen.

All denna förvaltning är toppstyrd. Inte av kungen som på något egendomligt vis stod utanför. Utan av riksämbetsmännen, som vid konungs omyndighet skulle vara förmyndare och ta över även vid dennes sjukdom eller frånvaro. Genom reglerna för ansvar och redovisning får de kontroll över hela förvaltningen och då även möjlighet att vid ämbetsmännens årliga redovisningsmöte rådslå med dem i ärenden som inte krävde allmän riksdag. Denna framstår påfallande nog som en närmast undantagsföreteelse.

Det är inte lätt att analysera detta Axel Oxenstiernas regeringssystem. Allra minst i de maktodelningskategorier han åberopar i företalet. Den organisation han skapar griper visserligen över på statslivets alla områden. Men den reglerar dem inte, endast sig själv. Och något annat fanns inte; Gustav Adolfs försäkran hade nu upphört att gälla. I det memorial, som Axel Oxenstierna fogat till sitt förslag, säger han att kungen hade upprättat kollegierna för att genom dem styra riket "närvarandes eller frånvarandes, levande eller död, så att riket under en klok konung kunde väl förestås och en fåvitsk konung icke strax kastat omkull". Vi får här en annan och bättre karakteristik av regeringsformen än företalet ger. Den skapar ett alternativ till den kungastyrda staten, en oligarkisk ämbetsmannastat med en organisation så fast och enhetlig att den inte lämnar någon plats för det personliga styre, som Gustav Adolf utövat.

Det fanns inte heller någon plats för de motvikter, som Gustav Adolf fogat in i ämbetsmannahierarkin, varken för Johan Skytte eller för Johan Kasimir. När de lediga riksämbetena besattes 1634, blev Axel Oxenstiernas bror Gabriel riksdrots och hans kusin Gabriel Bengtsson riksskattmästare. Utgången kom Per Banér att undra "huru det kan bliva hos ständerna uttytt, att så många ämbetsmän bliva av en familie". Axel Oxenstierna stod kvar som rikskansler och familjens gamle vän Jakob De la Gardie som riksmarsk. Endast riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielm skilde sig ut såsom nära lierad med kungafamiljen. Även, som det skulle visa sig, genom sina kontakter med den opposition som snart började framträda.

Den förmyndarregering, som nu trädde till, hade till en början svårt att hävda sin auktoritet och kom då att samregera med rådet på ett sätt, som regeringsformen inte avsett. Den sökte stöd även hos riksdagar och andra ständerorgan, vilket än mindre vann Axel Oxenstiernas gillande. Den hade mot sig en opposition, där både de ofrälse stånden och andra motståndare till den aristokratiska regimen samlades. Det var denna opposition Axel Oxenstierna fick möta, när han 1636 återvände till Sverige och då tog sin plats i förmyndarregeringen.

För den tid som följer måsta jag begränsa mig till några huvuddrag.³⁰ Axel Oxenstiernas återkomst innebar att styrelsen fick en fastare ledning med den egentliga regeringen i centrum. Betecknande nog vände han sig omedelbart mot de ofrälse ledare, biskopen Johannes Rudbeckius, som tvangs till avbön för några obetänksamma åtgärder och förbigicks när ny ärkebiskop skulle tillsättas. Men den ofrälse oppositionen bestod. Det var en i Sverige ny politisk kraft, inom vilken missnöjet med de hårda pålagorna kopplats samman med misstron mot den aristokratiska regimen, som nu fick svara för en politik, som i lika hög grad var Gustav Adolfs. Kanslern lyckades dock länge hålla oppositionen tillbaka med hjälp av de styrmedel som regeringsformen gav.

I detta läge har Axel Oxenstierna måst arbeta även med den ständermakt, som han i regeringsformen satt på undantag. Han har då och med framgång använt samma taktik som Gustav Adolf. Vid 1638 års riksdag ledde han personligen förhandlingarna med stånd och utskott och kunde också pressa fram ökade krigspålagor. Men han har alltid måst räkna med det som sedan hände, nämligen oroligheter i flera landskap. Han lyckades dock lugna stämningarna vid de möten, som han och hans ämbetsbröder höll 1639 med ämbetsmän och allmoge, där han fann att oroligheterna berodde på agitation. Temat i hans förkunnelse var att regeringen stod i konungs ställe men inte hade en sådans auktoritet. Alla borde därför enigt samverka. Det kan vara tveksamt hur långt denna slutsats bar.

I förlängningen av det sagda ligger den ståndsstrid som snart bröt ut och alltifrån början hade politiska förtecken. Jag går inte här in på dessa motsättningar. Till mitt ämne hör däremot Axel Oxenstiernas nya försök att reglera kungamakten.

Det första gjordes vid Kristinas myndigblivelse hösten 1644. Den kom på

något sätt i skymundan av det krig mot Danmark som Axel Oxenstierna drivit fram och nu krävde nya åtaganden av ständerna. Den myndiga drottningen fick vid detta tillfälle avge en försäkran som kanslern hade satt upp.³¹

Hon lovade hålla rikets ständer vid deras evangeliska religion och gällande kyrkoceremonier, att regera med råds råde och styra sitt rike enligt den ed som hennes fader avlagt vid sin kröning. Hon skulle vidmakthålla all rikets rätt och alla stånd vid deras privilegier. Hon hade gärna sett att regeringsformen nu kunnat beslutas, helst som hon förstått att den var av hennes fader föreslagen och redan praktiserad. Det hade dock inte funnits möjlighet att närmare gå igenom den. Stadfästelsen fick därför anstå till hennes kröning, då den med ständernas samtycke skulle bekräftas som lag, ”som evärdligen skall här i riket observerad vara”.

Axel Oxenstierna har alltså nu lämnat sin tidigare kungaförsäkran därhän. Han har ersatt den med Gustav Adolfs kungaed och sin nya skapelse, regeringsformen. För säkerhets skull har drottningen fått förklara att den var av hennes fader godtagen och praktiserad. Så hade också sagts i rådet vid de diskussioner som förts om drottningens myndigblivelse. Det hade då aldrig talats om en försäkran, däremot om regeringsformen som en norm att följa och av ”salig konungen upprättad”. Gustav Adolfs medverkan vid regeringsformens tillkomst är nu gällande trossats.³²

Det för Axel Oxenstierna och rådet väsentliga är således regeringsformen. Den har genom försäkran fått det konstitutionella komplement, som förut saknats. Men försäkran ger inte mycket mer än kungaeden. Och den är i jämförelse med 1611 års både vagare och mindre omfattande. Till det som saknas hör hela det område som gäller krig, fred, stillestånd och förbund, där kungen tidigare bundits till rådets och ständernas samtycke. Det är anmärkningsvärt att kanslern nu vill slopa detta. En rådsdiskussion i januari 1642 är här upplysande.

Diskussionen gällde hur mycket som borde meddelas ständerna om aktuella utrikespolitiska avgöranden (däribland den 1641 förnyade traktaten med Frankrike, som band Sverige vid det tyska kriget). Per Brahe, som 1641 efterträtt Gabriel Oxenstierna som riksdrots, menade att man borde kommunicera med ständerna i frågor, ”som måste påkosta undersåtarnas tillhjälp och blod”. Han åberopade här Gustav Adolfs förfarande. Men kanslern invände att ”salig konungen ofta befrågade sig med rådet och ständerna mera att icke synas vara orsaken till händande olycka än av necessitet”. Att detta skulle ha att göra med 1611 års försäkran berör han inte på annat sätt än att han – senare – sade att i Nyköpings beslut ”jura majestatis icke vara så exprimerade som sig bör”. Han hade tidigare i diskussionen klargjort vad som gällde: ”Si ex necessitate ac ordinum jure, så måste vi hava i vår svenska lag något därom, det dock icke finnes”. Han går igenom vad landslagens kungaed stadgar, där det icke står något om allianser och sådant. Varför man enligt hans mening kunde förfara efter lägligheten.

Det är så Axel Oxenstierna nu ser på dessa ting och tydligen också såg på det

läge som skapats av regeringsformen. Den behöver enligt hans mening endast kompletteras med vad lagen, d.v.s. kungabalken, stadgade om konungs styre. Han skulle styra med rådet, stadga lag och vidmakthålla privilegier, sammankalla ständerna och endast med deras samtycke pålägga nya skatter. Ahnlund, den som främst uppehåller sig vid dessa ting, konstaterar den förändrade synen på kungamaktens befogenheter och vill se den grundad på kanslerns och kungens gemensamma erfarenheter. Deras samsyn skulle också, framgår det i ett annat sammanhang, ha gällt regeringsformen, en för mitt sätt att se omöjlig föreställning. På denna väg kan vi inte göra rättvisa åt någonderas åskådning.³³

För att återvända till Axel Oxenstierna: vad står i detta läge kvar av de maktodelningsläror, som han tidigare bekänt sig till? Innan frågan besvaras bör hans senare försäkran föras in i bilden, den för Karl X Gustav.

Vid Kristinas trontillträde stod Axel Oxenstierna kvar som kansler. Han fick även denna gång föra en fredsförhandling med Danmark, den som ledde till segerfreden i Brömsebro 1645. Vid sin hemkomst blev han utnämnd till greve med hela Södra Möre som grevskap. Drottningen hyllade honom i ett varmt och vackert anförande – hon hade sin faders förmåga att tala. Hon antydde att tiden nu var inne för yngre krafter att ta vid. Men Axel Oxenstierna höll sig lika fullt kvar, trots att han snart blev ett hinder för den politik som Kristina ville föra. Hon ville få en snabb fred och en lösning på tronföljdsfrågan. Och hon ville regera själv och tvekade inte att säga sin mening, även gent emot kanslern. Men hans ställning var stark genom all hans samlade erfarenhet och genom hans grepp om både rådet och adeln och även förvaltningen.

I sin kamp för att hävda sina och kungamaktens intressen kunde Kristina lita till de ofrälse stånden. Det här intressanta är det sätt på vilket hon bryter upp regeringsformens låsta system. Att stadfästa den har hon tydligen aldrig avsett. Däremot börjar hon samarbeta med enskilda ämbetsmän och fattar med deras hjälp och föredragning beslut i frågor som hon fann av vikt. Det är väl känt hur hon sedan vid 1649 och 1650 års riksdagar utnyttjar de ofrälse reduktionskrav till att driva sin linje i tronföljdsfrågan igenom. Arvtagare blev Johan Kasimirs son Karl Gustav. Kanslern måste vid denna tid hålla sig tillbaka som följd av svåra sjukdomsattacker. Men han kom igen och anlätades då av Kristina, som i åtskilliga frågor behövde hans hjälp. Han fick till sist också, motvilligt, godta hennes tronavsägelse och blev den som på ständernas vägnar förhandlade med Karl Gustav om den försäkran han nu borde avge. De hade under senare år närmast sig varandra, och kanslern gjorde vad han kunde för att underlätta Karl Gustavs trontillträde. Detta slutliga samförstånd har ofta fått bilda den positiva slutvinjetten till Axel Oxenstiernas långa gärning. Han kom ju, för att tala med Clas Theodor Odhner, att kort därefter nedstiga i graven.³⁴

Samarbetets resultat blev dock egenartade. Inom rådet hade man begärt att regeringsformen skulle stadfästas, vilket inte blev fallet. Man hade också liksom ständerna yrkat på en kungaförsäkran och direkt hänvisat till 1611 års. Det förslag, som Axel Oxenstierna lade fram, var dock liksom Kristinas försäkran en utslätad version, där de konstitutionella medgivandena pressats sam-

man i en sjätte och tydiligen i efterhand tillkommen punkt. Det var till den och dess löften om medbestämmande i händelse av krig, som kanslern hänvisade, när han inför ett ständerutskott motiverade sitt förslag. Punkten gav också garantier för lag och rätt och privilegier och egendom, som upprepas i Karl Gustavs kröningsed. I försäkran finns även en inskjuten passus, att om något behövde förändras till rikets bästa och säkerhet skulle det kunna ske med råds råde och ständernas samtycke. Den härrör, som Stellan Dahlgren visat, från Karl Gustav, som på detta sätt velat skriva sig fri från sina garantier för gods och privilegier.³⁵

Hur långt Axel Oxenstierna varit invigd i hans planer är ovisst; han hade i varje fall kringgårdat godsen och privilegierna med dubbla försäkringar. Men även han hade en plan, det förslag till kansliordning som han låtit Schering Rosenhane sätta upp. Det markerar kansliets centrala roll och skjuter fram kanslern, som förutsättes övervaka det som föredrages kungen och dessutom tilldelas en medlarställning mellan konung och folk. Förslaget normerar den starka ställning som Axel Oxenstierna kommit att inta. Men det vill också, och det är i detta sammanhang viktigt, för framtiden omöjliggöra det sätt på vilket Kristina kunnat gå vid sidan av regeringsformens hierarkiska system.

Om det varit med tanke på en framtida medlarroll, som Axel Oxenstierna gjort eftergifter för Karl Gustav, hade han dock överskattat sina krafter. När han avled i augusti 1654 hade intet gjorts åt kansliordningen, och den blev sedan liggande. Hans son och efterträdare, Erik Oxenstierna, fick långt mindre befogenheter, och blev den som fick föra igenom Karl Gustavs program om reduktion och privilegierevision, ett program helt emot kanslerns intentioner.

Axel Oxenstiernas sista aktion blev alltså ett misslyckande. Han har tydligen velat säkra den ställning som förste minister som han haft under större delen av sitt politiska liv. I den rollen var han inte ensam i tidens Europa; där fanns bland andra kardinalerna Richelieu och Mazarin och hertigarna av Olivarez och Buckingham. Till skillnad från dem stod han kvar vid makten under flera monarkers tid, och väl att märka monarker som både ville och kunde styra själva. Att så kunnat ske, beror på den samsyn om stormaktspolitiken, som han och Gustav Adolf nått fram till, och på hans även av Kristina omvitnade stora "skicklighet i och kunskap om allmänna affärer".³⁶

I det sagda ligger att det mera var maktens utövning än makten i sig som intresserade honom. Och avgjort mer detta än maktens fördelning. Axel Oxenstierna är visserligen upphovsman till 1611 års väl genomtänkta balanssystem, och han har även senare markerat sin anslutning till maktindelningens lärofader, Althusius. Detta innebär dock inte att han vill se kungamakten förstärkt; dess begränsning förblir under hela hans levnad konstanten i hans statsrättsliga åskådning. Själv sökte han sig fram till ett annat, för honom mera ändamålsenligt system, det som blev till 1634 års regeringsform och föregicks av hans många instruktioner för enskilda ämbetsverk, som var tänkta att arbeta självständigt.

Regeringsformens system har i det föregående karakteriserats som en oligarkisk ämbetsmannastat, som ganska långt var sig själv nog. Det är som styrelseform för tiden unikt. Dess aristokratiska karaktär har dock inte kunnat undgå att väcka antagonism, både inom dess led och inom de nya grupper som samhällsutvecklingen förde med sig. För dem alla var kungamakten en naturlig bundsförvant. I detta läge har Axel Oxenstierna sökt bygga på sin stora förvaltningsbyggnad med ett allt kontrollerande kanslersämbete.

Sin plan fick han alltså inte igenom. Hans förslag skall ses i samband med hans genomgående strävan att ge sitt eget verk, kansliet, en egen ställning. Här var han såtillvida framsynt som det var den vägen man småningom fick till stånd våra dagars regering. Men hans verk i övrigt blev bestående. Det är Axel Oxenstierna som, det bör understrykas, skapat eller omformat hela den väldiga centrala och regionala förvaltningsbyggnad, som i stora delar ännu består. Och som bevarat mycket av sin nedärvda självständighet, vilket ibland har berett de styrande svårigheter.

Noter

1. För det följande se S.A. Nilsson, Axel Oxenstierna, *Svenskt biografiskt lexikon (SBL)* 28, Sthlm 1994: 521 ff.
2. E.G. Geijer, *Svenska folkets historia* 3, Örebro 1836: 22.
3. N. Ahnlund, *Axel Oxenstierna intill Gustav Adolfs död*, Sthlm 1940. Jfr även dens, *Gustav Adolf den Store*, Uppsala 1932.
4. Detta behandlas i min ännu ej slutförda biografi över Axel Oxenstierna med den preliminära titeln *Kanslern och riket*. För akterna se *Svenska riksdagsakter (SRA)* I:1:3.
5. *SRA* I:2:1: 48 ff; C.A. Hessler, Gustav II Adolfs konungaförsäkran, *Scandia* 1932: 167 ff.
6. S. Lundkvist, Riksens arkiv och makten. En studie i riksarkivets utveckling före 1618, *Arkivvetenskapliga studier, Femte samlingen*, Sthlm 1981: 282 f, W. Tham, *Axel Oxenstierna 1583–1612*, Sthlm 1935: 274 f.
7. N. Runeby, *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*, Uppsala 1962: 18, 77, 79 ff, 102, 171 f. Jfr krigsfolksordningen i C.G. Styffe, *Konung Gustaf II Adolfs skrifter*, Sthlm 1861: 6.
8. *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling (AOSB)* I:11, Sthlm 1888: 246 ff; Styffe 1861: 81 ff.
9. Denna i forskningen föga uppmärksammade utfästelse av Sigismund har jag behandlat i mitt i not 4 nämnda manuskript. För akterna se *SRA* I:1:3: 328 ff.
10. Jfr här de i S.A. Nilsson, *På väg mot reduktionen*, Sthlm 1964, och *De stora krigens tid*, Uppsala 1990, omtryckta uppsatserna kring detta tema. Vidare N. Ahnlund, Ståndsriksdagens utdaning 1592–1672, *Sveriges riksdag* I:3, Sthlm 1933: 107 ff samt Ahnlund 1932 och 1940.
11. För det följande hänvisas främst till denna uppsats, omtryckt i Nilsson 1964: 58 ff. Brevet i Riksregistraturet, Riksarkivet, akterna i *SRA* I:2:1: 310 ff.
12. G. Hasselberg, Kungamakts och adelns förhandlingspositioner 1611, *Från medeltid till dataålder, Festskrift till Sven Ulric Palme*, Uddevalla 1972: 100 ff. För Michel Olofsson se även Sven Lundkvist 1981: 281.
13. S.A. Nilsson, Från förläning till donation, Nilsson 1990: 121 ff.
14. *SRA* I:2:1, 310 ff; Ahnlund 1940: 140 f.
15. Här och för det följande, se Nilsson 1990: 226 ff; Nilsson, *SBL* 28, 1994: 507 ff.
16. Ahnlund 1940: 596 f, 657 ff.
17. F. Lagerroth, *Frihetstidens författning*, Lund 1915: 121 ff; N. Runeby, Mandarinernas uppkomst, *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige*, Uppsala 1983: 61 ff; Runeby 1962: 91 ff. För instruktionerna även M. Roberts, *Gustavus Adolphus* I, London 1953: 272 ff.
18. Ahnlund 1940: 342 ff. Se även G. Rystads uppsats i *Klient och patron*, Borås 1988: 129 ff.
19. S. Lindegård, *Consistorium regni och frågan om kyrklig överstyrelse*, Lund 1957: 60 ff. Jfr även Roberts 1953: 360 ff, 405 ff, som ger viktiga synpunkter men med tveksam rätt låter kungen stå som förlorare i frågan.
20. För riksdagarna 1617 *SRA* I:2:2, Sthlm 1943: 14 ff; Ahnlund 1933: 135 ff; S.A. Nilsson, *Studier över 1617 års riksdagar*, otryckt licentiatavhandling, Lund 1943.
21. För Johan Skyttes roll vid denna tid Nilsson 1964: 84.
22. *SRA* I:2:2: 84 ff. Jfr *ibid*: 51.
23. Ahnlund 1933: 145 ff. Eden hos A.A. Stiernman, *Alla riksdagars och mötens besluth...* I, Sthlm 1728: 724 f. Jfr Sigismunds ed, *SRA* I:1:3, Sthlm 1894: 333 ff. För Danmark K. Fabricius, *Kongeloven. Dens tillblivelse og plads i samtidens natur- og arveretlige udvikling*, Khvn 1920: 99.
24. Det är tydligen som en följd av denna strid som Gustav Adolf gjort ett ytterligare inskott i sin ed, där han lovar hålla arvfurstarna vid Gustav Vasas testamente och

- ”deras lämbrev och donationer”. I hertig Karls fall hade detta fogats in i hans egen ed 1594, där han som betingelser för sin trohet anger allt det kungen lovat honom, däribland just detta.
25. För krigsbördorna Nilsson 1990: 153 ff, 239 f; Ahnlund 1933: 150 ff. Jfr här även Gabriel Oxenstiernas brev 1627 och följ. år, *AOSB* II:3, Sthlm 1890: 109 ff.
 26. Instruktionen i *Svenska riksrådets protokoll (SRP)* 1, Sthlm 1878: XLI ff.
 27. För episoden se Ahnlund (1940: 607 f), som ger kanslerns bedömning. I övrigt Å. Kromnow, Johan Kasimir, *SBL* 20, Sthlm 1973: 208 och Nilsson 1990: 240 f. Kungens och rådets brev av 3/2 och 28/3 1631 i C. Adlersparre, *Historiska handlingar* 3, Sthlm 1797: 281 ff. Jfr även Gabriel Oxenstiernas brev till brodern 29/4 och 8/5 1631, *AOSB* II:3: 209 ff, 218 ff. Det postscriptum som Gabriel svarar på torde ha följt med kanslerns brev till rådet 15/4 1631, vilkas bilagor nu saknas. Jfr *AOSB* I:6, Sthlm 1918: 244 f.
 28. Breven av 4/12 1630 och 17/1 1631 i *AOSB* II:1, Sthlm 1888: 609 f och *AOSB* I:6: 61 f.
 29. För regeringsformen och dess verkställighet Nilsson 1990: 199 ff. Där behandlas dock ej den fråga som här ägnas uppmärksamhet, om behovet av en konstitutionell komplettering.
 30. För det följande S.A. Nilsson, Politisk mobilisering i den svenska militärstaten, *Scandia* 1994: 136 ff.
 31. Ahnlund 1933: 234 ff. Försäkran hos Stiernman 2, Sthlm 1719: 1061 ff.
 32. Se rådsdiskussioner i okt. 1643, *SRP* 10, Sthlm 1903: 290, 307 ff, 318 f. Min egen uppfattning om regeringsformens tillkomst torde ha framgått av det föregående. Den har utvecklats i flera skrifter, senast i en uppsats från 1984, omtryckt i Nilsson 1990: 199 ff. Uppfattningen är dock inte allmänt omfattad, jfr G. Rystad, Stormaktstidens riksdag, *Riksdagen genom tiderna*, Sthlm 1985: 66.
 33. *SRP* 9, Sthlm 1902: 15 ff. Ahnlund 1933: 121 f, 227 f; jfr *ibid*: 188 ff.
 34. Nilsson, *SBL* 28, 1994: 518 ff.
 35. Ahnlund 1933: 282 ff och främst S. Dahlgren, Kansler och kungamakt vid tronskiftet 1654, *Scandia* 1960: 99 ff, till vilken också hänvisas för förslaget till ny kansliordning.
 36. N. Ahnlund, En stor mans vanor, *Tradition och historia*, Sthlm 1956: 102.